

Хома Наталія
Львівський інститут Міжрегіональної
академії управління персоналом

СУТНІСТЬ І ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

© Хома Н., 2003

Аналізуються основні характеристики соціально-правової держави. Акцентовано увагу на перевагах та недоліках цієї теорії. Виділено основні принципи соціальної держави.

The main characteristics of social legal state are analyzed. Attention is paid to advantages and defects of this theory. The first principles of social state are selected.

Постановка проблеми. Проблема вибору моделі розвитку є головною для будь-якого суспільства на певному його еволюційному чи революційному етапі. Після проголошення незалежності пострадянських держав більшість із них обрали модель соціальної держави.

Чому багато держав планети вибирає саме цю модель із шеругу інших відомих наукових теорій державного будівництва, наприклад, теорії еліт, конвергенції, технократичної теорії, теорії плюралістичної демократії, історико-матеріалістичної концепції держави та ін.? Тому, що ця модель і теорія дає економічним реформам соціальну спрямованість, образно кажучи, економіка повертається обличчям до людини; вона пройшла вже понад півстолітню практичну перевірку та діє у багатьох державах із високим життєвим рівнем. Дослідження проблематики соціальної держави актуалізується вибраним Україною курсом розвитку на побудову держави саме такого типу, дискусіями щодо доцільності обрання нашою державою соціальної політики певної моделі.

Аналіз попередніх досліджень. Проблема сутності соціальної держави, особливостей її становлення в останні роки стала предметом широких наукових дискусій. Зокрема, її аналіз відобразився у наукових роботах В. Бабкіна, П. Рабіновича, А. Сіленко, О. Скрипнюка, В. Співака, Ф. Шульженка, Г. Щедрової, І. Яков'юка, В. Якубенка, та ін. Їй приділяють ґрунтовну увагу російські дослідники В. Авцинова, С. Алексєєв, В. Мілецький, Е. Лукашова та ін. Але проблема соціальної держави надзвичайно багатоаспектна й поза межами наукового аналізу залишається чимало актуальних аспектів. Недостатньо проаналізовані витоки ідеї соціальної держави, які відобразилися у соціальній політиці держав різних історичних типів, передумови формування соціальної держави, типи держави такого зразка, принципи соціальної держави.

Метою є аналіз особливостей соціально-правової держави, висвітлення специфіки процесів її формування, виділення тенденцій у розвитку ідей соціально-правової держави, показ взаємозв'язку "соціальної" та "правової" держави, на стику яких і з'являється соціально-правова держава. **Одним зі завдань** є з'ясування передумов формування соціально-правової держави – матеріальних, політичних, юридичних, духовних. Поставлено завдання виділити риси соціально-правової держави, принципи, на яких вона базується. Акцентовується увага на такому напрямку діяльності соціальної держави як соціальне проектування. Звернено увагу на критичні міркування, які часто звучать тепер на адресу соціальної держави.

Поняття соціальної держави з'явилося у другій половині XIX ст., але його витоки – в ідеях соціальної політики, яка зародилася ще у стародавні часи. Наведемо кілька прикладів. *Старовавильонський цар Хаммурані* скасував усі боргові зобов'язання, хоч і зберіг сам інститут лихварства; його закони регламентували лихварський відсоток, дозволивши кредиторів забирати у боржника лише ту частину майна, яка покривала позичену суму і річні; повертати борги можна було не обов'язково сріблом, а й – продуктами; не дозволялося забирати у боржника увесь урожай. У неврожайний рік стягнення боргу відтермінувалося до кращих часів. Обмежено розмір лихварського відсотка за договором позики та надано можливість у деяких випадках відтермінувати виплату боргу. Поденна оплата за договором найму була такого розміру, щоб робітник міг прогодувати у період праці свою сім'ю. *Старогрецький реформатор Солон* виступив ініціатором сисахфії ("скидання тягаря"), тобто повного анулювання усіх боргів, які мала особа на час проведення реформи; був ліквідований інститут боргового рабства; заборонялися боргові зобов'язання, в силу яких заставлялася особа боржника. Один із найбільших *стародавньоримських соціальних реформаторів Тиберій Гракх* з метою відродження вільного селянства запропонував проект аграрного закону: встановлювалися розміри землеволодіння, які передавала особі держава (хоч ця реформа на практиці реалізована не була через спротив великих землевласників). Його братові – *Гаю Гракху* – вдалося провести "хлібний закон": передбачалося, що кожен бідняк громадяни міг купувати хліб за дешевшою, ніж на ринку ціною. Таке практикувалося й раніше, але відтепер матеріальна допомога неімущим визнавалася обов'язком держави.

В основі усіх класових битв лежало прагнення мас домогтися достойних умов життя. Т. Джефферсон, автор проекту Декларації незалежності США, констатував у 1776 р. необхідність для держави забезпечити людині життя, свободу, задовольнити її прагнення до щастя. На думку Г.Гегеля, держава спроможна синтезувати окремі інтереси, служити загальному благу, об'єднати людей у спільноту людей. А. де Токвіль, виявивши тенденцію до зростання егалітарних ідеологій та настроїв, зробив висновок про можливість контролю за ними, мінімізації їх впливу на суспільство через принцип справедливості.

У розвиткові ідей власне соціальної держави можна виділити дві тенденції.

В *англо-американському* варіанті розроблялася модель регулюючої держави (сформулював В. Вільсон у праці “Конституційна держава” (1902 р.), де держава такого типу мінімізує антагонізм між багатством і бідністю, оберігає людину від небезпек конкуренції, згладжує соціальну біполярність; уряд не втручається в економіку, але регулює майнову та інші форми соціальної нерівності, вирівнює умови діяльності індивідів, надаючи їм приблизно однакові життєві шанси та можливості для самореалізації; зміст регулювальної функції узалежнювався від запитів суспільства).

Такий варіант соціальної державності концентрувався на аналізі умов попередження поляризованості суспільства, монополізації прав і свобод якоюсь соціальною групою, на виробленні механізмів владного розосередження, розмежування держави та громадянського суспільства. У цьому варіанті держава сильна своєю “слабкістю”. Критики цієї концепції зазначають: тут немає відповіді на питання, як домагаючись вирівнювання умов життєдіяльності індивідів, не порушувати їх права та свободи. Гостро поставала проблема меж втручання держави.

У *континентально-європейському* варіанті держава як політичний інститут завжди виступала активнішим чинником суспільного життя, ніж у США та Великобританії. Ж.-Ж. Руссо одним із перших розкритикував розрив між державою та громадянським суспільством, висловив ідею їх гармонізації. Найпоширеніше євроконтинентальне розуміння цієї проблеми виразилося у концепції правової держави, котра у ХХ ст. виявила себе в теорії та практиці соціально-правової держави.

Концепція правової держави базується на просвітницьких та ліберальних ідеях І. Канта, теоріях Р. Ієрінга, Г. Єлінека, М. Вебера. Ці та інші мислителі зосереджували увагу на проблемах балансу між свободою, справедливістю, рівністю й ефективністю, обмеженням державного втручання та збереженням стимулюючої, контролюючої ролі держави в розвиткові національних і соціальних процесів. Г. Єлінек висунув формулу “захищеного інтересу”, обмеження влади та сили, забезпечення мирного співіснування бідного й багатого, слабого й сильного. Призначення права (що характеризувалося як спосіб охорони інтересів усіх) уявлялося насамперед у самообмеженні держави, її здатності не обмежувати, а розширювати свободу громадян. На початку ХХ ст. неоліберальні теоретики висунули нове “позитивне” розуміння свободи; вона передбачає обов'язок держави обмежувати економічну свободу, забезпечувати соціально орієнтовану економіку, вирівнювати соціальну нерівність, впливати на процеси розподілу.

У сучасній західній науці теорія “справедливості як чесності” Дж. Роулза, “соціальної солідарності” Л. Дюгі, погляди К. Дженкінса опираються на необхідність вирівнювання соціального статусу людей засобами, які приймаються усвідомлено та добровільно у результаті загальної згоди, договору. Зокрема, Дж. Роулз у праці “Політичний лібералізм” називає п'ять видів основних благ, реалізацію яких повинна забезпечити соціальна, правова держава, а саме: 1) базові свободи – свобода совісті, свобода думки тощо; 2) свобода пересування та вибору роду занять на тлі широкого вибору можливостей, котрі мають передбачати заняття з різними кінцевими цілями й давати змогу коригувати або змінювати їх; 3) влада, повноваження та відповідальність, що набуваються залежно від посади й місця праці; ці категорії визначають ступінь самостійності, соціальні можливості людей; 4) прибуток і багатство (у широкому розумінні) як універсальні засоби, котрі мають обмінювальну вартість і необхідні для того, щоб прямо чи опосередковано досягати широкого спектру цілей; 5) соціальні основи самоповаги індивідів, що дають громадянам змогу відчувати власну значущість як особистості, розвивати та реалізовувати свої моральні риси, досягти власної мети з повагою до себе [див.: 1].

Виділяють матеріальні, політичні, юридичні та духовні передумови формування соціальної держави [2, с. 94]. *Матеріальною передумовою* є високий рівень економічного розвитку держави, який дозволяє забезпечити прожитковий мінімум кожному, мати достатньо засобів для соціального захисту людини. *Політичними передумовами* ефективного функціонування соціальної держави є поділ влади, створення парламентської системи з демократичними виборами, існування опозиції, що діє на підставі закону й котра реалізує свій критичний потенціал щодо правлячих груп, існування незалежного суду, відсутність цензури тощо. *Юридичні передумови* полягають у формуванні розвинутого соціального законодавства (напр., “Закон про допомогу бідним” (1601 р.) у Великобританії, єдина система соціального забезпечення у формі соціального страхування в Німеччині (з 1881 р.) тощо). *Духовними передумовами* соціальної державності є домінування у суспільстві ставлення до людини як до вищої цінності, повага й охорона гідності кожного, гарантування права на життя, вільний розвиток, реалізацію своїх здібностей. Таке суспільство базується на взаємній відповідальності, законслухняності, толерантності.

Термін “соціальна держава” використовувався первинно переважно у німецькомовних джерелах, а в англійській літературі – термін “держава загального добробуту”. Серед дослідників є різні точки зору щодо сутності соціальної держави. Одні – прихильники її тлумачення як державної системи опіки та забезпечення для всього населення, інші зводять сутність соціальної держави до згладження соціальної нерівності та запобігання масової бідності серед населення. *Соціальну державу* тепер можна трактувати як систему установ, діяльність яких спрямована на представництво та захист інтересів насамперед тих, хто неспроможний самостійно забезпечити своє існування, а також на створення кожному громадянинуві достойних умов життя, рівних можливостей для самореалізації, яка формує новий тип соціальних зв’язків, котрі засновані на принципах соціальної справедливості, солідарності.

Важливо наголосити: функції соціальної держави не обмежуються виключно підтримкою малозабезпечених сімей, інвалідів, пенсіонерів, хворих. Вона бере на себе відповідальність за створення умов, необхідних для економічного та соціального життя, для підтримки стабільного соціально-економічного статусу громадян і соціального миру.

Яку ж державу можна назвати соціально-правовою? Ту, яка буде: опиратися на панування права та забезпечувати гарантії додержання прав і свобод особи; створювати громадянам можливість вільно реалізувати трудовий та інтелектуальний потенціал, щоб на цій основі вони забезпечили собі та своїй сім’ї матеріальний добробут; здійснювати за будь-яких системних і структурних трансформацій у суспільстві сильну, послідовну державну соціальну політику, орієнтовану на максимально можливі інвестиції в людину, на досягнення високих життєвих стандартів для більшості громадян, на адресну допомогу найуразливіших прошарків населення; розподіляти між усіма суб’єктами господарювання та власниками засобів виробництва певне соціальне навантаження; створювати сприятливі умови для реальної участі тих, що працюють у виробництві та соціальній експертизі управлінських рішень на усіх рівнях управління і влади; визнавати та реалізувати систему соціального партнерства як основного механізму досягнення суспільної згоди, балансу інтересів працівника, роботодавця, держави при регулюванні соціально-економічних, трудових інтересів; орієнтуватися на зміцнення сім’ї, на духовний, культурний, моральний розвиток громадян, турботливе ставлення до спадку предків, збереження самобутніх національних й історичних традицій.

І. Яков’юк вважає, що: 1) соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії; 2) вона завжди є якісною характеристикою правової держави; 3) проголошення держави соціальною стає важливою конституційною гарантією забезпечення та захисту відповідних прав людини; 4) оскільки мета діяльності і сама діяльність – соціальна політика – цієї держави визначаються правовими рішеннями, то її функціонування передбачає наявність розвинутого соціального законодавства; 5) соціальна держава слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди у суспільстві; утвердження соціальної державності сприяє переходу ринкової економіки до соціальної ринкової, служінню власності інтересам і власника, і суспільства [3, с. 39 – 40].

Привабливість такої соціальної держави – й у її засадничих принципах, зокрема, коли йдеться про: принцип економічної свободи людини, визнання права підприємців та найманих працівників і їх профспілок на тарифну автономію. Такий принцип лежить в основі регулювання соціально-трудомих відносин між працею та капіталом через переговорний процес і вироблення угод та колективних договорів, через систему соціального партнерства, при обов’язковій участі держави у створенні правового забезпечення умов для цього; принцип участі в управлінні (т.зв. економічна демократія), реалізація якого дозволяє працюючим брати участь у виробництві та реалізації соціально-економічних рішень, котрі стосуються праці, її умов і оплати, а також перспектив розвитку своєї організації тощо, що створює умови для зацікавленості працівника в колективних результатах; принцип відповідальності усіх членів суспільства за стан справ у суспільстві; він передбачає солідарну участь і турботу усього суспільства про тих, хто ще (чи вже) не працює, – дітей, інвалідів та ін. За допомогою правового регулювання така держава не допускає неправомірних розривів у доходах різних категорій своїх громадян і підтримує їх високий соціальний захист; принцип довіри до регулювальної ролі ринку; принцип відповідальності держави за гру ринкових сил, за вироблення та додержання правил поведінки на ринку, за створення відповідних умов для впорядкування ходу економічного й соціального життя. Держава не повинна допускати руйнівної дії ринку насамперед щодо соціальної сфери – зайнятості, доходів, рівня життя, освіти науки, культури, охорони здоров’я тощо [4, с. 38].

До виділених можна додати й інші, зокрема В.Якубенко називає такі принципи: рівних можливостей, людської гідності, соціальної справедливості, солідаризму, соціальних зобов’язань, субсидіарності, принцип відносної незалежності суспільних відносин [5, с. 36 – 37].

У сучасних умовах соціальний захист людини – важливий принцип, котрий лежить в основі діяльності більшості партій з їх невід’ємним елементом правової держави. Соціалізація держави – процес пошуку механізмів узгодження інтересів більшості, гармонізації вільної конкуренції на ринку та соціальної рівності в суспільстві, прав особи та громадянської відповідальності. Баланс досягається через багатогранну діяльність такої сучасної держави. У її основі – перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених

прошарків населення, політика зайнятості, охорона праці працюючих, соціальне страхування, підтримка сім'ї, материнства та дитинства, турбота про безробітних, людей похилого віку, молодь, розвиток доступної для усіх освіти, системи охорони здоров'я, культури тощо.

Широко розвинулось на Заході й *соціальне проектування*, створення сприятливого середовища для діяльності маломобільних груп населення (людей із особливими потребами): інвалідів, осіб зі серйозними відхиленнями у фізичному та розумовому розвитку та ін. Створена спеціальна індустрія, котра займається виготовленням машин, інструментів, апаратів, котрі релаксують вплив хвороб, дозволяють активно включатися у життя спільноти, вирішувати свої проблеми без сторонньої допомоги. У містах громадського користування ліквідуються пороги, міський транспорт обладнується підйомниками, будинки споруджуються з урахуванням на вільний проїзд на візках. Дуже важливо, що громадська думка розглядає таких людей повноцінними членами суспільства.

У процесі функціонування соціальних держав виникає чимало проблем. Як механізм господарювання – ринок немилосердний, він супроводжується банкрутством підприємств, безробіттям, посиленням диференціації населення за рівнем доходів, соціальним статусом. Співчуття, взаємодопомога, солідарність імплантуються у ринкову економіку через соціально орієнтовану податкову, фінансово-кредитну, цінову політику.

Модель соціальної держави є об'єктом критики. Зокрема, російський дослідник Ю. Кузнецов називає ідеологію соціальної держави “консенсусом національного самознищення”, найруйнівнішою ідеєю [див.: 6], аргументуючи свою позицію тим, що ідеологія такої держави неминуче веде до деградації трудової моралі, сім'ї, “економічного старіння” і занепаду.

Є сенс не погодитися з критиками теорії та практики соціальної держави: щедрі програми соціальної допомоги, велика кількість соціальних допомог, пільг можуть стимулювати утриманство, породжувати ситуацію, коли знову прийняті на роботу одержують зарплату після вирахування податків меншу, ніж матеріальну допомогу за програмою соціальної допомоги. Це девальвує цінність праці, формує психологію дармоїдства. Соціальні витрати, котрі гарантують безкоштовне надання шереху послуг і які у такий спосіб забезпечують доступність їх споживання, часто не мають адресного характеру. Це призводить до того, що насамперед ними користаються не ті, хто найбільше їх потребує. Зростання прошарку бюрократії – також наслідок екстенсивного росту соціальних програм. Але дозволимо зауважити: соціальна держава намагається уникнути як хронічного пристосуванства громадян, які не бажають працювати, так і байдужості до долі слабких, хворих. Головна мета її регулювальної діяльності полягає не у боротьбі з багатством, а в недопущенні бідності. У цьому – цінність і перспективність існування такої теорії, незважаючи на її окремі вади.

Отже, досліджена тема дозволяє зробити **висновки** про суперечливість, недосконалість концепції соціальної держави, її пріоритетність як моделі державно-правового розвитку за сучасних політичних реалій. Ця модель дає економічним реформам соціальну спрямованість. Передумовами її становлення є високий економічний розвиток держави, поділ влади, існування опозиції, відсутність цензури, розвинута система соціального законодавства, ставлення до людини як до вищої цінності.

Перспективними напрямками подальших наукових розвідок у царині дослідження соціально-правової держави, на нашу думку, є: порівняльний аналіз процесів становлення та функціонування соціальної держави у різних країнах; вивчення досвіду запровадження цієї моделі у країнах постсоціалістичного табору, особливо у т.зв. державах “першої хвилі євроінтеграції”; аналіз соціальних ідей українськими мислителями минулого (В.Липинським, С.Подолінським, І.Франком, М.Ковалевським та ін.); порівняльний аналіз темпів становлення соціальної держави у пострадянських країнах; аналіз показників соціального розвитку у країнах ЄС тощо. Не завершена дискусія щодо співвідношення “соціальної” та “правової” держави, обґрунтованості використання таких понять, як “соціально-правова держава”, “правова соціальна держава”; не розв'язаною проблемою є спосіб оптимального поєднання соціального й правового принципів державного устрою з огляду не лише на їх єдність, а й на протиріччя. Не зроблено ґрунтового аналізу впливу ратифікованих міжнародних конвенцій, хартії з прав людини в частині реалізації соціальних прав людини та громадянина в окремих державах. Ці та багато інших наукових проблем чекають в Україні свого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ролз Дж. Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія. – К.: Основи, 1998.
2. Авцинова Г. Соціально-правове государство: суцність, особенности становлення // Соціально-гуманитарные знания. – 2000. – № 3.
3. Яков'юк І. Соціальна держава: до визначення змісту поняття // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 (26).
4. Гриценко Н. Соціальні моделі общества в период перехода к соціально-орієнтованной рыночной экономике (к вопросу о разработке соціальної моделі России XXI века) // Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ. – 1999. – № 24 (112).
5. Якубенко В. Принципи соціальної держави // Право України. – 2002. – № 6.
6. <http://www.polit.ru/documents/411280.html/>